

Nog eens de geschriften van Zuster Bertken

DOOR

Dr. A. AMPE, S.J.,
Lid van het Ruusbroec-Genootschap

De opeenvolgende ontdekkingen van de uitgaven van Zuster Bertken's werk en de dubbele uitgave¹ er van, met de beschouwingen, die deze reeds uitgelokt hebben, kunnen de indruk wekken, dat het vrij beperkte werk van deze bescheiden kluizenares geen verdere problemen stelt. Toch menen we dat zowel haar persoonlijkheid als haar werk nog nader onderzoek vergen. Hier willen wij ons ophouden met de tekst zelf van haar tractaatjes, zoals deze ons overgeleverd werd. Misschien kan dit een bijkomstig probleem lijken, dat slechts de periferie van deze ondanks alles interessante figuur zou raken. Toch menen we dat eerst een juist inzicht van de kritische waarde der overgeleverde teksten ons veiliger zal toelaten door te dringen tot de innerlijke kern van haar leer en van haar persoonlijkheid.

Daarom willen wij ons de vraag stellen naar :

- 1) de wederzijdse verhouding van haar twee boekjes, om aldus een juist inzicht in haar geestelijke nalatenschap te veroveren;
- 2) de wederzijdse verhouding van de leidse (= L) en de utrechtse (= U) drukken in de hoop een grotere zekerheid omtrent de authentische tekst te bekomen; en
- 3) de ware structuur van het eerste werkje, ten einde beter haar opzet te herkennen en te waarderen.

I. ONDERZOEK NAAR DE ONDERLINGE VERHOUDING TUSSEN DE TWEE WERKJES VAN ZUSTER BERTKEN OF DE OORSPRONKELIJKE EENHEID VAN 'SUSTER BERTKENS BOECK'.

Wanneer wij zowel de samenstelling van de twee boekjes² als de tekst der inleidende bladzijden er van aandachtig bekijken,

(1) We bedoelen de ug. van J. SNELLEN (1924) en C.C. VAN DE GRAFT (1955). Van deze laatste gaven wij een uitvoerige recensie in *Ons geestelijk Erf*, 1956, p. 281-320, onder de titel: *De geschriften van Suster Bertken*. Vandaar bovenstaande titel.

(2) Gewoonlijk naar de aanvangswoorden van de titel geheten: *Een boeckken van die passie* of *passieboekje*, en *Boeck tracterende van desen punten*. Men lette reeds op het barokke van dit laatste... Wij noemen het eerste A, het tweede B. Normaal citeren wij uit de ug. van J. Snellen 1924; maar geven tekstregels aan volgens van de Graft.

dringt het geleidelijk tot ons door, dat allerlei eigenaardigheden daarin voorkomen, die om een verklaring vragen.

1. Een eerste beschouwing betreft het *incipit* van het zg. Passieboekje. Bij zorgvuldig nalezen er van, stellen wij vast, dat er sprake is van twee onderwerpen in het éne 'seer devoet boecxken': dit handelt nl. vooreerst '*van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi... geordineert na dye getijden der heyliger kercken*', en vervolgens over '*veel ander gebeden ende punten*', die in een zekere tegenstelling tot de passie-oefening staan. De passie vinden we behandeld in het werkje, dat wij nu kennen als '*een seer devoet boecxken*', m.a.w. in het passieboekje, waarvan het *explicit* luidt: '*Hier is voleyndt een suverlijc boecxken, gemaect ende bescreven van een devote clusenersse... Ende si plach haer hier mede te becommeren op die passie ons liefs heren*'. Eveneens opgesteld na haar dood (althans in zijn huidige vorm), sluit dat volledig aan bij het *incipit* voor alles wat het passieboekje betreft, maar maakt geen melding van de '*veel ander gebeden ende punten*'. Hierna geven de gekende drukken nog alleen 'een devoet gebet' van Hiëronymus, dat kennelijk als bladvuysel bedoeld is, zonder eigenlijk verband met Z. Bertken.

Alhoewel *het lijkt alsof* het de oorspronkelijke bedoeling van de uitgevers was, deze 'veel ...punten' op te nemen, hebben zij hun eerste drukje afgesloten na het passieboekje. Waarom? We kunnen de vraag ook enigszins anders formuleren. Moeten wij uit het *incipit* verstaan, dat het 'seer devoet boecxken' dat hier aanvangt, naast de passie ook nog 'veel ... punten' bevat, ofwel dat hier naast (na) het 'boecxken' met de passie, ook nog 'veel ander gebeden ende punten' beginnen? De inhoud van het eerste drukje laat vermoeden, dat het 'seer devoet boecxken' inderdaad alleen de passie behandelt en dat zijn oorspronkelijke titel dan ook ongeveer kan geluid hebben: '*een boecxken van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi, geordineert na dye getijden der heyliger kercken*', waarop de eigenlijke tekst der passieoefening kan volgen, onder de eerste rubriek: '*Een inwendige aenmerckinge...*'. De woorden 'met ... punten' zouden dus niet betekenen, dat deze in het passieboekje zouden voorkomen. Maar wat betekenen ze dan wel?

2. Aan de woorden 'veel ...punten' beantwoordt inderdaad niets uit het passieboekje (= A), maar zij herinneren aan de inleidende bladzijde van het tweede drukje (= B) van Z. Bertken's werk. We brengen beide teksten in parallel:

Hyer beghint een seer devoet boeckken, van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi tracterende, geordineert na dye getijden der heyliger kercken, met veel ander gebeden ende punten; ende is gemaect van een devote Clusenersse, geheten suster Bertken, die Iviij. iaren besloten heeft geseten tot Utrecht in dye Buerkerke, in een cluse gode dienende, ende is ghestorven op sint Lebuijns dach ende leyt begraven in haer Cluse. Int iær ons heeren M.CCCCC. Ende xiiij.

Suster. Bertkens boeck Tractierende vandesen punten hier na bescreven dat sy selver ghemaect ende bescreven heeft

¶ Jtem inden yersten een schoon gebet van den sueten naem Jesus.

¶ Een voer bereydinge als men dat heilich sacrament begeert te ontfangen

¶ Een devoet gebet...

Een vergelijking van beide teksten ontdekt allerlei overeenkomsten, die zeker niet toevallig kunnen heten. Terwijl A spreekt van *een seer devoet boeckken*, zegt B : *Suster Bertkens boeck*. Er is ondanks het éne woord 'boek' een groot verschil in de uitdrukking, maar nog meer in de zin. We komen er verder op terug. Bemerkt het *tract(i)erende* van beide kanten. Waar A zegt '*veel ander gebeden ende punten*', spreekt B '*vandesen punten*', terwijl meermaals een '*ghebet*' in de opsomming voorkomt. Het valt niet te betwijfelen dat het incipit uit A en de inhoudstafel uit B zeer nauw verwant zijn, niet alleen in hun bewoording, maar ook in hun voorwerp. Met andere woorden in beide drukjes gaat het om de zelfde werkjes van Z. Bertken. Zo komen wij tot het inzicht dat de woorden '*veel ...punten*' uit A, die daar geen verklaring vinden, aan de inhoud van B beantwoorden. Ook moeten wij die '*veel ...punten*' niet langer zoeken in A, maar wel in B. Hoe is deze stand van zaken ontstaan ?

3. De eerste vermelding in de inhoudstafel van B luidt nu : *Item inden yersten een schoon gebet van den sueten naem Jesus*. Dat *item* wijst er blijkbaar op dat iets reeds voorafgegaan is : dat klopt evenwel niet in de tegenwoordige tekst. Anderzijds bevat de uitdrukking *item inden yersten* een contradictie tussen twee termen, die oorspronkelijk elk afzonderlijk een goede zin hebben, maar die nu in hun huidige samenschatting botsen. *Inden yersten* past niet na *item*, maar moet er vóór komen, terwijl *item* best volgt na een *Inden yersten*. Deze oneffenheid wordt opgelost, wanneer wij veronderstellen, dat de eerste titel uit de opsomming in weggevallen. En deze was normaal ingeleid met : *Inden yersten*. In de gegeven omstandigheden kunnen we met grote zekerheid

gissen, dat het weggefallen eerste werkje precies *het passieboekje A* was, zodat wij de oorspronkelijke inhoudstafel als volgt kunnen herstellen :

Inden yersten een seer devoet boecxken van dye passie ons liefs heeren ihesu cristi geordineert na dye getijden der heyliger kercken.
Item een schoon gebet van den sueten naem Jesus...

4. Dit verondersteld zijnde, krijgen wij een klaar inzicht in de oorspronkelijke inhoud van *Suster Bertkens Boeck*, d.i. van het verzamelschrift met haar werkjes. Vooraan kwam het passieboekje; daarna de onderscheiden kleinere werkjes, die nu in B afgedrukt staan. Blijkbaar hebben de uitgevers het plan opgevat, het passieboekje afzonderlijk uit te geven en hebben het daarom uit voornoemd oorspronkelijk verband gelicht. Ten gevolge hiervan moesten zij natuurlijk de inhoudstafel wijzigen : dit gebeurde op drastische wijze, enerzijds door het schrappen van de eerste titel, anderzijds door het samenklinken van de twee aanvangswoorden uit de opsomming : *Item inden yersten...*

Anderzijds wanneer zij de titel van het eerste werkje uit de verzamelband gingen gebruiken als incipit voor het afzonderlijk passieboekje, deden zij dit in nauwe aansluiting bij de inhoudstafel. *Suster bertkens boeck* werd hierbij omgevormd tot een traditioneel : *hier beghint...*, waarbij de titel aangeschakeld werd, zoals in B, door het deelwoord: *Hyer beghint een seer devoet boecxken, van dye passie ons liefs heren ihesu cristi tracterende, geordineert na dye getijden der heyliger kercken*. Onder de invloed van de opsommende inhoudstafel omschreven zij heel kort de verdere inhoud van het hele boek : *met veel ander gebeden ende punten*, zonder zich bewust te houden van hun ogenblikkelijk opzet, om nu juist de passiegetijden uit het geheel te lichten. Daarmee verwarden zij hun eigen situatie en brachten onbewust de contradictie in de bevoording van het huidige incipit, omdat zij als inhoud van het 'devoet boecxken', dat alleen de passie behandelt en dat zij nu willen voorstellen, meteen 'veel ander gebeden ende punten' opgaven.

Na deze contradictie in hun incipit binnengesmokkeld te hebben, formuleerden zij de gegevens omtrent het auteurschap der schrijfster in een vrij onhandig aangeschakelde zin : *Hyer beghint een seer devoet boecxken..., met veel ander gebeden ende punten; ende is gemaect van...* Dit in nawerking van het zinsdeel uit B : (*Boeck*) *...dat sy selver ghemaect ende bescreven heeft*. De biografische gegevens, die blijkbaar nergens in het oorspronkelijke *boek* voorkomen (geen spoor er van is te vinden in B), hebben

de uitgevers zelf bijgevoegd. Uiteraard kunnen zij deze pas na Z. Bertken's dood opgesteld hebben. Zij zullen ze ter gelegenheid van de druk ingelast hebben in het oorspronkelijke *boeck*, dat nog tijdens haar leven opgesteld zal zijn geworden. De formulering uit B, die blijkbaar geen bewerking bij de druk onderging (buiten het schrappen van de eerste titel), laat zich het best verstaan met deze hypothese.

De zelfde uitgevers, die aldus het incipit van A samenflansten, hebben ook in die zelfde zin en geest het explicit uitgewerkt, dat niet veel meer is dan een herhaling van de biografische gegevens uit het incipit, behalve de toevoeging : *Ende si plach haer hier mede te becommeren op die passie ons liefs heren.*

5. Wanneer we nu na de teksten ook de samenstelling van de twee drukjes onderzoeken, komen we eveneens tot enkele bevreemdende vaststellingen. 1) Het passieboekje heeft de houtsnede van de geknielde non (die Z. Bertken moet suggereren...) vóór en ná de tekst. Het tweede boekje gebruikt ze alleen als illustratie bij een oefening uit de tekst (vervangen in de utrechtse druk). Waarom ? 2) Het passieboekje vermeldt tot tweemaal toe biografische gegevens over Z. Bertken; B zegt hiervan niets. Waarom ? 3) A geeft (boven de houtsnee) een algemene titel, waarin geen melding wordt gemaakt van de eigenlijke inhoud van het boek. Op de keerzijde hiervan volgt een breedvoerig incipit met de reeds besproken contradictie. B draagt geen algemene titel, geen incipit, geen bijzondere titel, maar biedt onmiddellijk een inhoudstafel, die aanvangt met een zeer algemene term : *Suster Bertkens boeck*. Waarom ?

Het antwoord op deze vragen ligt o.i. in het feit, dat onze twee boekjes teruggaan op één oorspronkelijk hs., dat alle werkjes van Z. Bertken samen bevatte, en daarom *Suster Bertkens boeck* heette, zoals de inhoudstafel aangeeft. De splitsing werd doorgevoerd wegens de wens om het passieboekje als afzonderlijk werkje te verspreiden, maar geschiedde (wellicht ongewild) in afhankelijkheid van de oorspronkelijke éne codex. De uitgevers voorzagen het *passieboekje* van een titelblad, dat boven de houtsnede (de knielende non voorstellend) een titel plaatste in aansluiting bij de biografische gegevens. Men lette er op, hoe de utrechtse druk uit 1516 op één punt van de gekende leidse (1516,1518) afwijkt, waardoor blijkt dat de titel oorspronkelijk in afhankelijkheid van de inhoudstafel werd opgesteld :

A

B

U : Een boecxken gemaket ende bescreven *Suster Bertkens boeck..*
van suster... *dat sy selver ghemaect*
 L : Een boecxken gemaket van suster... *ende bescreven heeft*

Na deze algemene titel volgt het reeds ontlede incipit, dat feitelijk als titel fungeert. Het werd formeel door de uitgevers opgesteld, die hierbij opnieuw van de inhoudstafel uitgingen, zoals reeds werd verklaard. De inhoudstafel zelf werd in A weggelaten, omdat zij in de afzonderlijke druk van het passieboekje geen zin meer had. En toch, omdat de uitgevers de woorden *met veel ander ghebeden ende punten* in aansluiting met de inhoudstafel in hun incipit-titel opnamen, werd deze nieuwe titel innerlijk onsamenhangend en onbegrijpelijk. Hierna moesten oorspronkelijke titel en incipit van de passieoefening, die reeds in het nieuwe incipit verwerkt waren, wegvallen, zodat men nu onmiddellijk de eerste rubriek krijgt als verklaring van het inleidend deel der passieoefening : *Een inwendige aenmerckinge...*

Voor het *tweede boekje* hebben de uitgevers het zich gemakkelijk gemaakt. Zij hebben de eerste bladzijde uit het verzamel-schrift overgenomen als titelblad, al bevat zij feitelijk de inhoudstafel van de codex. Hierbij schraptten zij de vermelding van het passietractaat, zonder evenwel de hierdoor ontstane oneffenheid in de opsomming weg te strijken, zoals wij reeds aangaven. Nog bewust van alles wat zij in het passieboekje aanbrachten, hebben zij, hoe onlogisch het ook feitelijk was, het overbodig gevonden, hier nogmaals de biografische gegevens over de schrijfster op het titelblad enz. te vermelden, of zelfs de houtsnee van de geknielde non, die nog alleen als illustratie binnen de tekst werd opgenomen, vooraan of achteraan te reproduceren. Dit wijst allemaal op hun slaafse en ondoordachte afhankelijkheid t.o.v. het handschrift : *Suster Bertkens boeck*.

6. Terwijl wij aldus van uit de veronderstelling van het oorspronkelijke éne *Suster Bertkens boeck* en van de splitsing hiervan in de twee afzonderlijke drukjes een goed inzicht gekregen hebben van alle eigenaardigheden van de drukjes, kunnen wij anderzijds ons ook een vrij goed denkbeeld vormen van het oorspronkelijk uitzicht van *Suster Bertkens boeck*³. Wanneer wij de tekst van de passieoefening (nu A) terugplaatsen vóór de teksten van B, zien wij hoe de inleidende bladzijde van B nu

(3) Hieruit begrijpt men hoe verkeerdelijk de huidige titels gekozen zijn. Er is alleen het werk van Z. Bertken, met een eerste en een tweede deel.

helemaal past als inleiding van het ganse verzamelbandje, dat oorspronkelijk Z. Bertken's werken bevatte, en werkelijk fungeert als *inhoudstafel* van het geheel (zoals wij deze aangevuld hebben). Daarin wijst niets er op, dat Z. Bertken reeds gestorven is (in tegenstelling met de biografische gegevens die bijgevoegd werden bij de druk van A). Dit geeft ons het recht te veronderstellen, dat *het boeck* nog tijdens haar leven werd bijeengebracht door derden, die er prijs op stelden al haar werkjes in één codex te bezitten. Bij de inhoudstafel wilden zij het auteurschap van Z. Bertken t.o.v. de hier opgenomen werkjes, waarvan zij kennis hadden, en zoals die in dit *boek* voorkomen, met hun getuigenis waarborgen. Zo menen wij dat dit getuigenis Z. Bertken alleen voorstelt als schrijfster van de opgesomde werkjes, en niet als kopiïste van dit handschrift. Met ander woorden *ghemaect* en *bescreven* zijn hier gebruikt als synoniemen. Dit *boek* is geen autograaf.

Letten wij nog op het anakolouthon in de zinsbouw: *Suster Bertkens boeck Tractierende vandesen punten hier nabescreven dat sy selver ghemaect ende bescreven heeft. Dat* wijst grammatikaal terug naar *boek*, terwijl logisch bedoeld wordt dat *zij selver de punten*, in de inhoudstafel opgesomd (= *bescreven*), *heeft ghemaect ende bescreven*. — Met dat al verstaat men de oneffenheden in de formulering. Daar het gaat om een inhoudstafel, wordt met *S. Bertkens boeck* niet een titel van een bepaald werk aangeduid, maar het boek, de codex, het handschrift, waarin alle werkjes van Z. Bertken opgenomen werden. Het gaat niet om een bepaald werk van haar, dat zou staan tegenover het passieboekje, zoals wij bijna fataal de zaak voorstellen, uitgaande de gesplitste drukjes die voor ons liggen. Er is sprake van een verzamelhandschrift, waarin alle '*hierna bescreven*' werkjes, of zoals het hier heet, *puncten*, van Z. Bertken voorkomen. Zo menen wij dat er oorspronkelijk een verzamelhandschrift werd aangelegd, waarin nog tijdens het leven van Z. Bertken al de werkjes, die men van haar kende, opgenomen werden. Deze verzamelaars hebben vermoedelijk ook de inhoudstafel aangebracht. Deze voorstelling van zaken verklaart een paar bizonderheden uit B. Men weet dat het *Kerst-tractaat* volgende rubriek heeft: *Een persoen, gecledet met geesteliken habite heeft gevoelt vander gheboorte ons heren als (eens deels : add. U) nabescreven staet.* Deze vaagheid kan aanleiding geven tot het vermoeden, dat dit werkje niet van Z. Bertken zou zijn. Wij menen ten onrechte. Wanneer we vertrekken van voornoemde veronderstelling, begrijpen wij heel goed, dat de verzamelaars hun teksten uit verscheiden hoeken en in verschillende vormen aankregen. Zo is het

best mogelijk, dat het *Kerst-tractaat* tijdens Z. Bertken's leven reeds verspreid werd (geschreven of gedrukt?), maar dat haar naam niet vermeld werd, bv. om de bescheidenheid der schrijfster niet te kwetsen. De verzamelaars evenwel hadden goede waarborgen omtrent het auteurschap van Z. Bertken. Hiervan getuigden zij door het stuk op te nemen onder de verklaring uit de inhoudstafel (zie hierboven); anderzijds schreven zij de rubriek letterlijk over, waaronder het verspreid werd.

Zo verstaan wij ook gemakkelijk de rubriek van de *liedekens* uit B: *Item dese lyedekens die hier nae volgen dye heeft suster Baertken selver ghedicht ende gemaect*. We kunnen ons best voorstellen dat haar Lieder en inderdaad onder deze titel verspreid waren nog tijdens haar leven in afzonderlijke bundeltjes (of drukjes?), waarop haar naam vermeld stond. De verzamelaars kunnen best deze rubriek letterlijk overgenomen hebben. — Wellicht suggereert deze voorstelling een bewegelijk beeld van de verspreiding van Z. Bertken's werk onder den volke. Het is inderdaad niet nodig dat wij haar zouden beschouwen als begraven in haar kluis, en denken dat men niets wist van haar geschriften en haar gebedsleven, totdat men bij haar dood haar 'geestelijke nalatenschap' zou ontdekt hebben. Het leven is veel soepeler...

II. EEN VROEGERE LEIDSE DRUK ?

Van Z. Bertken's werkjes kennen wij nu drukjes uit Leiden door Jan Seversz. (c. 1516; 1518), uit Utrecht door Jan Berntsz. (1516) en uit Antwerpen door W. Vorsterman (c. 1520)⁴. Dit laatste laten we verder buiten beschouwing, om de verhouding tussen leidse en de utrechtse drukken te onderzoeken. Reeds in 1930, naar aanleiding van haar ontdekking der antwerpse uitgave, had M.E. Kronenberg geschreven :

'Het is al eenigszins verwonderlijk, dat deze (werkjes van Z. Bertken) niet in haar eigen stad, Utrecht, gedrukt werden. Een drukker was daar aanwezig; sinds 1514 was Jan Berntsz. er werkzaam. Vermoedelijk hebben de bezorgers van haar nalatenschap — of heeft zij 't soms zelf aldus beschikt? — het verkieslijker gevonden haar werk bij een drukker met een gevestigde reputatie ter perse te leggen dan bij een nieuweling in 't vak' (*Het Boek*, 1930, p. 296).

Deze 'voor-de-hand-liggende' hypothese, dat de utrechtse drukker het eerst in aanmerking kwam om het posthume werk van zijn

(4) De ontdekkingen zijn we in hoofdzaak aan Mej. M.E. Kronenberg verschuldigd. De h'istoriek er van werd opgemaakt door Dr. van de Graft in haar heruitgave 1955. We hernemen slechts enkele détails.

stadgenote uit te geven, en het raadselachtige uitblijven van ieder bewijs, dat dit voor-de-hand-liggende wel ooit werkelijkheid is geweest, hebben de aandacht van de bekwame bibliografe gaande gehouden, totdat zij door een wonderlijk toeval haar speurzijn mocht botvieren bij de ontdekking van drukjes van Z. Bertken's werkjes door de utrechtenaar J. Berntsz. Het eindbesluit van haar grondig onderzoek hiervan was, dat de eindelijk ontdekte drukjes de eerste uitgave van Z. Bertken's werk waren (1516) (zie *Het Boek*, 1949-51, p. 271-294). Haar opsporingen constateerden wat haar gissing van 1930 als vanzelfsprekend had vooropgesteld. Men begrijpt haar vindersvreugde.

Deze werd trouwens gedeeld door alle, die na haar over Z. Bertken schreven, wijl zij allen haar besluiten overnamen. Bij zo verre dat bij de heruitgave der werken *Dr. Cath. van de Graft* (Zwolse drukken en herdrukken, nr. 9, 1955) geen ogenblik gearzeld schijnt te hebben bij de keus van haar legger. Immers :

'Het lag ook wel voor de hand, dat de geestelijke nalatenschap van Suster Bertken, die te Utrecht hoog werd vereerd, aldaar, waar Jan Berntsz. woonde en werkte, en niet te Leiden, voor het eerst zou zijn gedrukt' (p. 8).

In onze bespreking van deze *Herdruk* hebben wij een ernstig voorbehoud t.o.v. deze opinie gemaakt. Wij stelden immers vast, dat de leidse uitgave betere lezingen bood dan de utrechtse; en op de vraag naar een verklaring van deze toestand meenden wij volgende hypothese te mogen wagen :

Al kunnen enkele (betere lezingen) op gelukkige gissingen berusten, de meeste veronderstellen, ofwel dat een nieuw handschrift werd afgedrukt, ofwel dat de Leidse druk teruggaat op een vroegeren, nog niet ontdekten Utrechtsen druk : uit den beteren tekst hiervan nam de Leidse betere lezingen naast enkele corrupties over, zoals de Utrechtse, maar in een andere richting. — We opteren voor de tweede veronderstelling, en wensen, dat M.E. Kronenberg nog eens door een gelukkig toeval den 'eersten druk' moge ontdekken (*Ons Geestelijk Erf*, 1956, p. 289).

Nu ik deze tekst herlees, kan ik niet begrijpen hoe ik er toe kwam te schrijven over 'een vroegeren ...Utrechtsen druk' : ik moet wel erg onder de indruk van Kronenberg's hypothese zijn geweest... ! Hoe dan ook, alles brengt mij er toe de zaak van dichterbij te beschouwen. Ik blijf bij de stelling dat de *leidse drukken* betere lezingen bieden dan de utrechtse, al heeft Kronenberg gelijk met haar vaststellingen omtrent andere betere lezingen uit de *utrechtse* (*Het Boek*, 1949-51, p. 285-292). Deze convergerende vaststellingen wijzen op *een gemeenschappelijke oudere*

bron : deze is niet een utrechtse, maar een *leidse*. Dit meen ik op grond van een onderzoek der houtsneden aanvaardbaar te kunnen maken.

1. De houtsnede van het titelblad.

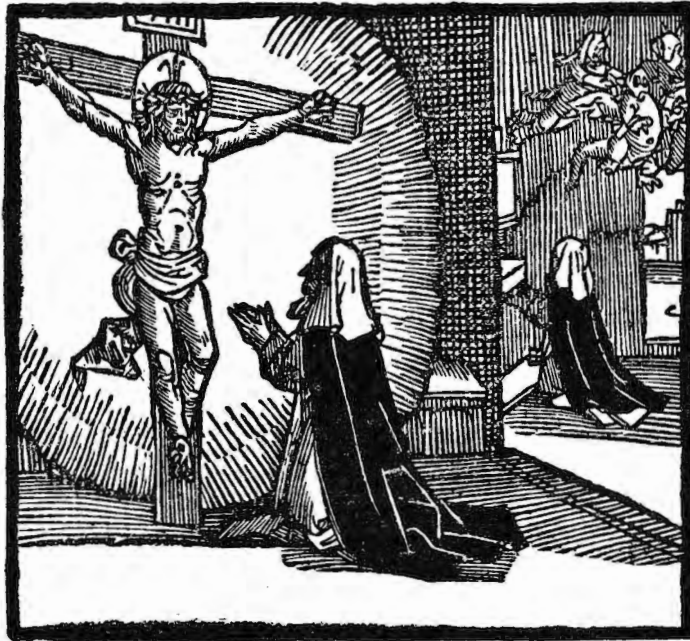
Laten wij uitgaan van wat Kronenberg altijd als kern van haar argumenten genomen heeft, nl. de houtsnede op het titelblad van A. Zij wees er op, hoe het houtblok oorspronkelijk gediend had als illustratie van de *Legende van S. Katherina vander Seyn*, c. 1509 (vgl. *Het Boek*, 1924, p. 13; 1925, p. 210; zie ons plaat I). Het stelt op het voorplan een knielende non voor, in aanbidding voor de gekruiste Christus, omgeven met een brede stralenkrans. Op de achtergrond rechts ziet men de zelfde non, biddend voor het altaar, met boven haar in de lucht een warrelende zwerm (aanvallende duivelen?). Hieruit is de houtsnede uit Z. Bertken's passieboekje ontstaan, doordat het beeld van de achtergrond weggezaagd werd, zodat men nog alleen de geknielde non voor het kruisbeeld overhield. Hierdoor spiegelde de drukker de illusie voor, met een afbeelding van Z. Bertken te doen te hebben. Deze gereduceerde houtsnede uit de leidse drukken beschreef Kronenberg reeds in 1925 als volgt :

Voor later gebruik heeft de drukker er het rechter gedeelte, waar men Katherina ziet liggen bestookt door demonen, laten afsnijden. Zoo komt het voor op het titelblad van het Berlijnsche ex. van Suster Bertken's *Boecxken* (*Het Boek*, 1925, p. 210).

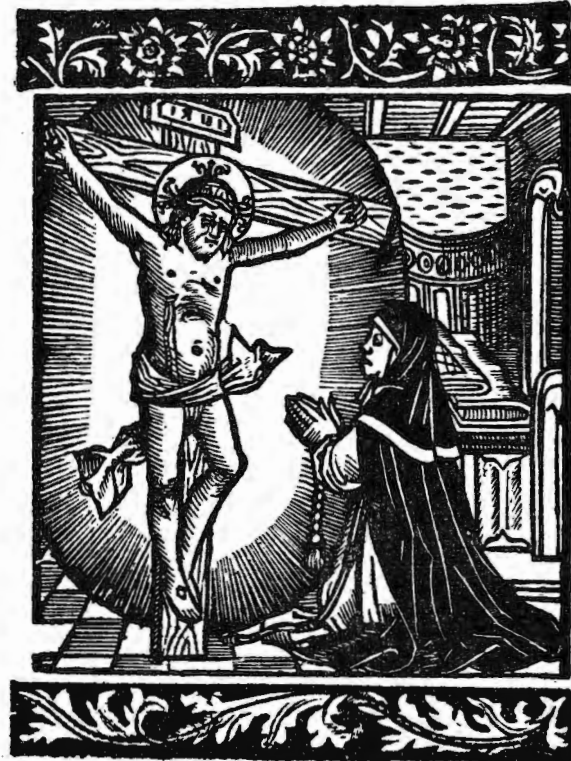
Het éne houtblok heeft Jan Seversz. gebruikt van c. 1509 tot 1518 : één duidelijk te volgen lijn.

De houtsnede uit de utrechtse druk 1516 (zie onze plaat II) beschreef Kronenberg aldus :

Deze vertoont een zo opmerkelijke gelijkenis met degeen uit Seversz.' uitgaven van Suster Bertken — daar met weglating van het rechter-gedeelte — dat men geneigd zou zijn bij Seversz. een navolging te veronderstellen. Doch het geval is iets ingewikkelder. Want al enkele jaren vroeger, vermoedelijk vóór 1509, heeft Seversz. zijn houtsnede gebruikt in de *Legende van S. Katherina vander Seyn*. Omgekeerd dus zal Bernsz. de houtsnede voor de Suster Bertken uitgave hebben laten nasnijden van een voorbeeld bij Seversz. Met dit verschil dat hij het rechtergedeelte, Katherina op de achtergrond geknield en door demonen geteisterd, liet wijzigen in een interieur, waar, als ik het goed zie, een grote zetel — of is het een bed? — staat. Stelt het de cluse van Suster

Titelhoutsnede uit de Legende van Sinte Katherina van der Seyn,
in de leidse druk van Jan Seversz. (beide clichés welwillend
bezorgd door de uitgeverij Martinus Nijhoff, Den Haag).
(Plaat I)

Titelhoutsnede uit de utrechtse druk 1516 S. Bertken
van Jan Berntsz. (Plaat II)

Bertken voor en placht zij gebruik te maken van dit deftige gestoelte? De houtsnee van Seversz. heeft veel meer artistieke waarde dan de navolging bij Berntsz. Niet alleen het kruisbeeld is van minder gehalte, maar ook het fijne geknielde vrouwenfiguurtje van Seversz., waarvan stille devotie uitgaat, is bij Berntsz. geworden tot een stijve pop, met lelijke, houten handen. Vorsterman's latere copie van Seversz.' houtsnee is beter geslaagd. (*Het Boek*, 1949-51, p. 281-3).

Omtrent de kunstwaarde van de onderscheiden houtsnedes zal iedereen het oordeel van Kronenberg graag onderschrijven. Maar omtrent de onderlinge afhankelijkheid? Zij laat het voorkomen alsof Jan Berntsz. zijn houtsnede liet vervaardigen uitgaande van de oorspronkelijke S. Katherina-voorstelling en het rechtergedeelte wijzigde in een interieur enz., terwijl Jan Seversz., geleid door de utrechtse houtsnede, op zijn beurt zijn eigen oorspronkelijke houtsnede liet verzagen enz., om langs die omweg tot zijn voorstelling te komen. Op zich *kan* dit allemaal zo gebeurd zijn; maar is dat aannemelijk, wanneer we twee reeksen feiten naast elkaar leggen?

Eerste feit: wanneer Jan Berntsz. de nalatenschap van Z. Bertken te drukken krijgt, komt hij, volgens de voorstelling van Kronenberg, op het idee de reeds sinds c. 1509 bestaande houtsnede uit Jan Seversz.' druk der Katherina-legende na te bootsen, om, zonder enig verband met de oorspronkelijke zin van de plaat, deze te laten figureren voor de utrechtse kluizenares.

Tweede feit: Jan Seversz. uit Leiden krijgt het drukje van zijn utrechtse vakgenoot in handen, stelt het plagiaat inzake de houtsnede vast, en *dit* brengt hem zelf tot het plan, enerzijds om het werk voor eigen rekening te lanceren, anderzijds om terug te grijpen naar zijn eigen oorspronkelijke Katherina-houtsnede, ze volgens de aanpassing van J. Berntsz. een nieuwe zin te geven en daartoe de rechterkant van het houtblok weg te zagen.

Deze dubbele gang van gedachten en daden zowel bij J. Berntsz. als bij Jan Seversz. moet men zich concreet voorstellen, om de werkelijkheid te zien van uit de hypothese van Kronenberg. Dat is allemaal mogelijk maar het wordt *zeer omwaarschijnlijk*, als men gaat beseffen hoe deze opeenvolging samenhangt van 'mogelijkheden' Daarentegen is de andere voorstelling eenvoudig. Jan Seversz. is de eerste, om de boekjes van Z. Bertken in druk te geven. (deze éne veronderstelling dat hij ze in handen krijgt, is niet zo raadselachtig, tenzij men zich laat fascineren door de idee dat de utrechtenaar het werk van zijn mystieke stadgenote... het eerst *moest* uitgeven...). Ter illustratie daarvan grijpt hij terug naar de Katherina-houtsnede uit eigen bezit enz. Een exemplaar van de *eerste leidse druk* valt J. Berntsz. in handen: die ziet

onmiddellijk welk een kans hij daarmee maakt, om zijn jonge onderneming te vestigen door het lanceren van het werk van zijn beroemde stadgenote. Daartoe laat hij voor eigen rekening de (reeds gereduceerde) houtsnede nasnijden: wijl hij wel de oorspronkelijke zin er van niet snapt, brengt hij de ganse voorstelling binnen een interieur enz. Zijn eerste drukje kon hij in het licht brengen 'op sint Agneeten avont' (wel op 20 januari, en niet op 1 september, zoals Kronenberg uitrekent), 1516. Wanneer J. Seversz. het geknoei van zijn concurrent uit Utrecht verneemt, durft hij het aan *een herdruk* van zijn vroegere uitgave te geven, met slordigheden in zijn tekst, die evenwel toch betere lezingen behield dan J. Berntsz.

Wanneer wij de onderlinge afhankelijkheid der houtsneden met de gegevens omtrent de betere of slechtere lezingen uit beide drukken van 1516 samen beschouwen, komen wij tot de hoge waarschijnlijkheid, allereerst dat Jan Seversz. voor zijn druk van 1516 niet kan afhangen van J. Berntsz. en vervolgens dat beide teruggaan op een vroegere druk, die alleen Jan Seversz. kan verzorgd hebben. Deze waarschijnlijkheid wordt verstrekt door het onderzoek van de andere houtsneden.

2. De overige houtsneden.

Het lijdt geen twijfel dat de overige houtsneden uit de twee drukken de een van de andere afhangen, zowel in de schikking als in de uitwerking er van. Maar welke druk is hierbij oorspronkelijk? We geven gemakshalve allereerst een overzicht van de illustratie.

Leidse druk

Utrechtse druk

Boekje A

1. Titelblad : Geknielde non	Geknielde non
2. Eerste Compleet : Doodstrijd van Jezus	Doodstrijd van Jezus
3. Metten : Judaskus	Judaskus
4. Priemen : Pilatus	Pilatus
5. Terts : Doornenkroning	Doornenkroning
6. Sext : Kruisiging	Kruisiging
7. Nonen : —	Jezus hangend aan het kruis
8. Vespers : —	Kruisafneming
9. Completen : 3 Mariën met engel bij het ledige graf	Graflegging
10. Nablad : Geknielde non (cf. 1)	Geknielde non en drukkersmerk

Boekje B

11. Bij het gebed van Zoeten	Jezus met wereldbol
Naam: Jezus-kind met kruis	
12. Gebed bij de doodstrijd :	Doodstrijd (cf. A 2)
Doodstrijd (cf. A 2)	
13. Kerstractaat : Aanbidding	Aanbidding van het Kerstkind
van de Wijzen	door Maria en Jozef
14. Innige sprake : Geknielde	Maagd voor gekroonde Vorst
non (cf. A 1)	

Wij lezen bij Kronenberg omtrent de evangelische houtsneden: 'Negen ervan... vallen geheel binnen het kader van de overbekende illustraties in devote boekjes uit het tijdvak; andere voorbeelden bij Berntsz. zijn me van twee bekend' (*Het Boek*, 1949-51, p. 279). Dit maakt ons in feite niet veel wijzer. De 'andere voorbeelden', die zij in de noot aanhaalt, zijn alle van lateren datum en bewijzen dus niet dat J. Berntsz. voorganger t.o.v. Jan Seversz. zou zijn. Verder bieden de houtsneden inderdaad 'overbekende illustraties', voor wat de *motieven* enz. betreft, maar dit belet niet dat men wellicht in onze drukjes een feitelijke afhankelijkheid de een van de andere zou kunnen vaststellen, hoe traditioneel ook de motieven mogen zijn. Daarom moeten wij de houtsneden van dichterbij onderling vergelijken.

De hsn. A 2 (= B 12) stelt voor de biddende Jezus (als centrale figuur) met de drie slapende apostelen op de voorgrond, omsloten door het paalwerk van de tuin. In L is Jezus, biddend gericht naar de kelk, naar links gewend. De apostelen, onderling een groep vormend en in voorovergebogen houding zijn als geheel naar rechts gekeerd, en wel zo dat tussen de twee apostelen van links een open ruimte vrij komt voor de knielende Jezus in het midden; de derde apostel rechts, het hoofd steunend op de linkerhand, geeft aan het geheel een beweging naar rechts. In U is Jezus geknield achter de apostelen, die in de zelfde lijn alle drie nu naar links gebogen zijn. Daarmee is alles monotoon geworden en levenloos. Er is dus kennelijk onderlinge verwantschap, niet alleen in het motief, maar ook in de uitwerking. Wat is oorspronkelijk? De tuinafsluiting in L vertoont hoe het paalwerk onderbroken wordt door een poort, waarlangs men de aanrukkende soldaten ziet binnendringen, zoals de situatie van de Doodstrijd eist. U heeft het paalwerk eentonig laten doorlopen; de vrijgekomen ruimte in de bovenhoek recht heeft men gevuld met een schim van een boom. Maar de nodige suggestie van de komende vangenneming is totaal verdwenen. In U ziet men het noodlottig gevolg van het *nasnijden...* (zie onze platen III en IV).

Houtsnede (Jezus in dood-
strijd) uit de leidse druk van
Jan Seversz. (Plaat III)

Houtsnede (Jezus in dood-
strijd) uit de utrechtse druk
van Jan Bernsz. (Plaat IV)

Houtsnede (Judaskus) uit de
leidse druk van Jan Seversz.
(Plaat V)

Houtsnede (Judaskus) uit de
utrechtse druk van Jan Bernsz.
(Plaat VI)

(Clichés en reproducties werden welwillend bezorgd door de uitgeverij
W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle en de Universiteitsbibliotheek, Leiden)

A 3 : de Judaskus. Terzijde van Judas rechts geeft L drie figuren van soldaten. Van de derde in het middenvlak ziet men alleen de helm uitsteken boven het hoofd van Judas, dicht bij de kopbedekking van de tweede. De utrechtse plaatsnijder heeft de eerste en tweede figuur in een andere houding gebracht, maar de helm heeft hij als dusdanig niet herkend, en heeft hiervan een loszwerend zakvormig verlengstuk van de kopbedekking van de tweede figuur gemaakt : wat potsierlijk wordt. L is dus oorspronkelijk : zijn hsn. is oud en op meerdere punten versleten. Die uit U is nieuw en werd nagesneden (zie onze platen V en VI).

A 4 : Pilatus. We wijzen alleen op de beul achter Jezus links. In L kan men duidelijk zijn gestalte volgen, van kop tot voet. In U is zijn voet verdwenen en is zijn gezicht plomp verminkt en verborgen achter een prop van Jezus' kleeed.

A 5 : Doornenkroning : het valt op hoe in U de figuur verdwenen is, die, knielend vóór Jezus en hem de rietstengel aanbiedend, de gekroonde Heer bespot. Dit gegeven wordt toch vereist door de evangelische scène. In alles voelt men dat U nagesneden werd.

A 6 : Bij de kruisiging werden de twee toeschouwende figuren, die in L de rechterbovenhoek vullen, in U naar het midden verschoven en namen aldus de centrale plaats in, waar L de put voor het kruis had gegraven. Daarmee is een ikonografisch requisitum vervallen. Men vergelijkte bovendien de stunteligheid, waarmee Jezus, op het kruis uitgestrekt, in U getekend is.

Uit de voorafgaande parallellen blijkt de afhankelijkheid van U t.o.v. L. De verdere vergelijkingen lichten ons in over de concrete omstandigheden, waarin Jan Seversz. zijn illustratie moest aanbrengen. We stellen immers vast, hoe de nonen en de vespers in L geen verluchting hebben, wel in U. Men kan zich voorstellen, hoe de serie houtblokken van J. Seversz. ofwel versleten en onbruikbare ofwel verloren eenheden bevatte. En hij gaf alles waarover hij beschikte... Jan Berntsz. daarentegen, die toch alle hout-sneden, ook de voorafgaande, moest laten nasnijden, gaf natuurlijk order ook deze ontbrekende illustraties passend aan te vullen. Verder zag hij hoe de hsn. bij de Completen bij L, de drie Mariën met de engel bij het ledige graf op Paasmorgen voorstellend, helemaal bij de tekst niet klopte. En daarom, wyl hij toch een nieuwe hsn. moest laten bijmaken, kon hij meteen het goede onderwerp kiezen : de graflegging. (NB. Het is mogelijk dat de eerste leidse druk, die wij veronderstellen, wel twee hout-sneden t.a.p. en de passende hsn. voor de Completen bezat, die wellicht voor de herdruk onklaar zijn geworden. Wij redeneren van uit het ongunstigste geval).

Voor de houtsneden uit B kunnen we korter zijn. Omtrent het Jezus-beeld B 11 en de illustratie B 14, waarover Kronenberg uitvoerig schrijft (*Het Boek*, 1949-51, p. 281), hoeven wij niet te spreken, omdat zij geen onderlinge afhankelijkheid vertonen. Ter illustratie van het Kerst-tractaat stelt L de *aanbidding der Wijzen* voor, wat helemaal niet past bij de tekst. U geeft de passende voorstelling van *Maria en Jozef, die het pasgeboren Kind aanbidden*. En toch is U van L afhankelijk in de uitwerking. Immers U zal de onjuistheid in L hebben vastgesteld, en daar hij toch een hsn. moest maken, koos hij het goede onderwerp. In L houdt Maria (gekniel links ter zijde) het Kind ter aanbidding op haar schoot; een Wijze, gekniel vóór het Kind, biedt zijn offerande aan, een tweede staat achter hem aan, een derde staat tussen hem en Maria in op het achterplan, met de rug tegen een soort afdak. In U bewaart Maria haar plaats, maar ligt gekniel in aanbidding vóór het Jezus-kind op de grond. Jozef neemt ongeveer de plaats in van de geknielde Wijze. Met het wegvallen van de twee Wijzen is de ruimte voor het afdak vrij gekomen. De houtsnijder heeft onder het vooruitschietend afdak een venster aangebracht, en daarachter de kop getekend van een man, die het toneeltje zit te bespieden. Wie of wat dat moet voorstellen, hebben wij voor het raden. Maar uit de vergelijking wordt het duidelijk, dat deze figuur de staande Wijze uit het middenvlak moet vervangen. En dat bewijst de afhankelijkheid van U t.o.v. L.

Een nader onderzoek bracht ons alvast volgende nieuwe belichting. De « overbekende illustraties » uit Jezus' en Maria's Leven vinden we reeds in « *Een goede oefeninghe vanden leven ons heren ihesu cristi* » (Hugo Jans soen van woorden, Leiden, 1498; zie Campbell, nr. 1119) (de houtsneden van het ex. in de Bibliotheek van het Ruusbroec-Genootschap te Antwerpen zijn met de hand gekleurd). Het is duidelijk, hoe deze, langs een reeks van gedeeltelijk afwijkende bewerkingen, ten slotte een latere houtsnijder hebben geïnspireerd (\pm 1510-15 ?), om waarschijnlijk een ganse nieuwe serie voor een eigen Leven van Jezus te vervaardigen. Tussen beide reeksen is er een kennelijke afhankelijkheid in zake voorstelling en motieven.

Uit de jongste serie werden enkele houtsneden genomen voor de verluchting van S. Bertken's leidse drukken. Deze werden, zoals wij hierboven verklaard hebben, nagetekend voor de versiering van de utrechtse druk.

Anderzijds werd de tweede reeks houtsneden andermaal gebruikt voor de illustratie van G. Rosemond's *Salich boecxken van devocien*, Antwerpen, Michiel Hillen van Hoochstraten (s.a.)

(Kronenberg, nr. 1817). Drie houtsneden hieruit zijn onmiddellijk voor ons onderwerp belangrijk, nl. *Annunciatio*, *Nativitas*, *Epiphania*. 1. De houtsnede bij de *Annunciatio* (getekend «Een goede oefeninghe...»; fol. c 1 r.) is kennelijk in de zelfde stijl en door de zelfde hand uitgevoerd als die uit S. Bertken's illustraties (zij komt niet voor bij S. Bertken). 2. De houtsnede bij de *Nativitas* bij Rosemondts stelt voor Jozef en Maria knielend in aanbidding voor het Jezuskind op de grond liggend (geïnspireerd door «Een goede oefeninghe...», 1958, fol. d 6 v). Wij stellen vast, 1) dat de houtsnede volledig in de trant der leidse houtsneden, speciaal van de *Epiphania*-voorstelling, gehouden is; 2) dat het houtblok erg versleten is, zodat het begrijpelijk is dat het niet gebruikt werd door S. Bertken's werk. De leidse druk heeft deze niet overgenomen (maar vervangen door de verder te bespreken *Epiphania*-voorstelling). De utrechtse druk heeft als illustratie van het Kersttractaat een passende *Nativitas*-voorstelling, in de zelfde trant. Wegens de gelijkheid van onderwerp en de gelijkaardigheid van de algemene inspiratie biedt deze veel overeenkomst met die uit Rosemondts, zodat men geneigd zou kunnen zijn, te besluiten, dat de houtsnijder van U de scène uit de volledige reeks van houtblokken zou nagetekend hebben. Toch menen wij uit bepaalde gemeenschappelijke trekken met de *Epiphania* uit L (Kersttractaat) dat U wel degelijk deze laatste heeft afgekeken, mits verandering van onderwerp. 3. Er is ten slotte de *Epiphania*-voorstelling, die volkomen overeenkomt met die uit de illustratie van het Kersttractaat uit de leidse druk (al behoort dit onderwerp niet bij die tekst, zoals we reeds zeiden). Wij stellen alleen vast, dat bepaalde slijtage-tekenen uit L bij Rosemondts nog sterker uitgesproken zijn.

Aldus hebben wij drie houtsneden voor de kindsheid van Jezus uit de oorspronkelijke reeks houtsneden van Jezus' Leven, die J. Seversz. kende en waaruit hij eveneens de illustratie voor het Lijden van S. Bertken's passieboekje haalde. Bovendien bevat het boekje van Rosemondts nog (althans) drie houtsneden uit Jezus' leven na de verrijzenis, die uit die reeks stammen.

Wij mogen veronderstellen, dat J. Seversz. zijn materiaal aan M. Hillen van Hoochstraten uitleende of verkocht. — In het verder onderzoek van onze houtsnedenreeks zou waarschijnlijk het illustratie-materiaal uit *Die gulden letanien vanden leven ende passie ons heeren*, Leiden, J. Seversz., 1514 (zie Kronenberg, nr. 1347) (wat tijdelijk niet onder ons bereik valt), betrokken worden.

Met dat al menen wij de concrete situatie kort als volgt te kunnen samenvatten. Wanneer Jan Seversz. zijn drukjes wilde illustreren, beschikte hij over een in zijn atelier aanwezige reeks

evangelie-houtsneden (met name over de passie), die gedeeltelijk reeds erg versleten, gedeeltelijk onbruikbaar of verloren waren. Zo was hij gedwongen tot noodoplossingen. Een paar getijden liet hij zonder illustratie; andere teksten verluchtte hij met materiaal, dat maar ongeveer daarbij paste. Uit alles krijgen wij de indruk van improvisatie en ontoereikend materiaal.

Jan Berntsz. stond er heel anders voor: hij bezat nog helemaal geen eigen materiaal. Wanneer hij (einde 1515) het leidse drukje wilde nabootsen, moest hij alles van de grond af beginnen. Daartoe belastte hij een houtsnijder met het vervaardigen van een gans nieuw stel: van af het titelblad (de geknielde non), de geboortescène tot de graflegging. Daarbij kon deze zich laten inspireren door L, maar wist tevens het goede onderwerp uit te werken. Zo zien we tegelijk afhankelijkheid en eigen keus voldoende verklaard. We menen zelfs in dit alles een zelfde hand te herkennen. Het loofwerk, dat boven en onder de hsn. met de geknielde non aangebracht werd (zie afbeelding in *Het Boek*, 1949-51, p. 280) is van de zelfde hoekige, stuntelige factuur als in enkele andere kleinere platen: bv. Pilatus B 4; Kruisafneming B 8; Graflegging B 9; Kerst-tractaat B 13. Daarin herkennen wij de hand van de houtsnijder, die alle platen nieuw moest nasnijden, en klaarblijkelijk weinig talent voor zijn vak bezat, in tegenstelling met de fijnheid van de vakkundige snijder uit L.

Daarom menen wij, dat zowel de titelhoutsnede als de evangelische platen ons toelaten te besluiten, dat de leidse drukker bij dit alles het voorbeeld is geweest en Jan Berntsz. telkens een vroeger voorbeeld navolgde, dat hij vond in een eerste, ons onbekende, leidse druk van Jan Seversz.

Kunnen wij ook nog uitmaken *wanneer* die druk verscheen? In dit verband willen wij wijzen op het raadselachtige van het jaartal uit het incipit en van het colofon uit A van L en U. De oudste leidse druk (1516?) zegt aan het einde van het incipit: '(Z. Bertken) leyt begraven in haer Cluse. Int iaer ons heren .M.C.C.C.C.C. Ende .xvi'. Zo ook U. Maar de leidse druk 1518 schrijft: 'ende leyt begraven in haer Cluse. Int iaer ons heeren M.CCCCC. Ende xiiij'. Anderzijds geven de colofons wel soms een dag en maand aan, maar geen jaartal. Nu weet men dat Z. Bertken in 1514 gestorven is. Wanneer Kronenberg voor de twee leidse drukken stond, noteerde zij:

Nu zijn er twee en misschien drie mogelijkheden. Of 1516 is een drukfout voor 1514. Met een verwisseling van één cijfer wordt xvi tot xiv. Maar aangezien Seversz. ...de Romeinsche 4 nooit door iv, maar

altijd door iij weergaf, is dit niet heel waarschijnlijk. De andere mogelijkheid is, dat Seversz. met het jaartal 1516 niet het sterfjaar van Bertken, maar het jaar van zijn uitgave heeft bedoeld... Men zou ook nog kunnen meenen, dat Jan Seversz. zich vergist heeft en geloofde, dat Suster Bertken in 1516 gestorven was, doch bij een gebeurtenis van zoo recente datum is een dergelijke vergissing bijna uitgesloten (*Het Boek*, 1925, p. 214).

Bij haar ontdekking van het utrechtse exemplaar merkt zij op :

Doch ook de eerste Leidse editie... heeft, precies als hier bij Seversz. ... 1516. Een drukfout van Berntsz., klakkeloos overgenomen door Seversz. ? Of heeft Berntsz. er misschien het jaar van zijn uitgave mee bedoeld ? (*Het Boek*, 1949-51, p. 277).

Moeten wij blijven bij deze vraagtekens ? Wij menen dat de beschouwingen van Kronenberg elementen voor een positief antwoord bevatten. Wanneer wij de tekst van het incipit lezen, kunnen wij dat jaartal niet anders verstaan dan als het sterfjaar van Z. Bertken. Dat was de bedoeling der opstellers van het incipit; zo heeft de drukker het ook begrepen bij zijn eerste druk, die, naar wij mogen veronderstellen, nog in 1514, nog in het sterfjaar van Z. Bertken het licht zag. Onze veronderstelling berust op de volgende bedenking. Wij constateren, dat geen enkele gekende druk van A in het colofon het drukjaartal opgeeft, wel de dag en de maand der uitgave. Deze handelwijze wordt aannemelijk en krijgt betekenis, wanneer een jaartal in het boekje reeds voorkomt en de drukker bedoelt nog in het zelfde jaar zijn uitgave te laten verschijnen. Welnu het incipit geeft 1514 als sterfdatum van de schrijfster en de drukker voert zijn plan uit, om haar boekjes nog in dat zelfde jaar uit te geven. Zo menen we dat een eerste druk te Leiden verscheen, nog in het sterfjaar van Z. Bertken, met de omstandige vermelding van *Utrecht* enz. (niet *in onze stad*...) en van de precieze datum : 1514, zodat men psychologisch begrijpt dat Jan Seversz. meende te volstaan met het vernoemen van dag en maand in het colofon, om zijn druk passend te dateren.

Bij de herdruk was de situatie psychologisch enigszins anders. Het colofon samenbrengend met het jaartal van het incipit, heeft de zetter het jaartal uit zijn verband gerukt en het opgevat als het jaartal van de druk. Zo achtte hij het zijn plicht dit te veranderen in 1516, datum van zijn druk. Deze wijziging voerde de zetter in Utrecht door op eigen hand; misschien ook deze uit Leiden 1516, al kan deze daartoe verleid zijn geworden door zijn utrechtse concurrent, waarvan hij het nieuwe incipit onder ogen

kreeg. Al verdraaide men daarmee kennelijk de oorspronkelijke bedoeling van het incipit, gaf men dus in 1516 hieraan de zin van het drukjaar, niet alsof men meende dat Z. Bertken in 1516 gestorven was. Anderzijds heeft men slaafs het eerste colofon nagevolgd, in aansluiting bij het gewijzigde jaartal.

De leidse zetter van 1518 heeft ingezien dat met het jaartal 1516 geknoeid was geworden, en heeft daarom het incipit volgens de oorspronkelijke zin hersteld : 1514, evenwel zonder het colofon volgens de nieuwe omstandigheden aan te passen, bij zoverre dat de druk ongedateerd bleef. — Men ziet hoe de menselijke handelwijze vol inconsequenties steekt...

Uit het voorgaande mogen wij met voldoende waarschijnlijkheid besluiten, dat Jan Seversz. reeds in 1514 een eerste druk van Z. Bertken's boekjes liet verschijnen en dat deze in 1516 nagevolgd werd enerzijds door J. Berntsz en anderzijds door een tweede druk te Leiden (de nu als oudst bekende), die elk op zijn manier de tekst, gedeeltelijk slecht weergaven. In hoofdzaak moeten wij de druk van Utrecht zien als afhankelijk, zowel voor de tekst als voor de houtsneden, van die eerste leidse druk.

III. NIEUW ONDERZOEK NAAR DE STRUCTUUR VAN ZUSTER BERTKEN'S PASSIEBOEKJE.

Onder de titel « Zuster Bertkens Passieboekje ⁵ » heeft Dr. K. Meeuwesse een onderzoek ingesteld naar de structuur van voornoemd werkje. Daarbij confronteert hij de laatste uitgave er van door dr. van de Graft 1955 met mijn bespreking hiervan. Hieraan knoopt hij met veel sympathie enkele aanmerkingen en aanvullingen vast. Met evenveel sympathie willen wij in deze derde bemerking hiertegenover onze gedachte bepalen, in de hoop uit de voorafgaande studies een vernieuwd inzicht te krijgen in de structuur van Zuster Bertken's Passieboekje.

In zijn inleiding verklaart Dr. Meeuwesse :

Het is dan ook niet mijn bedoeling hier het vraagpunt van de authenticiteit van de rubricering en de vermelding der getijden aan de orde te stellen en in verband daarmee een antwoord te geven op de vraag of de Utrechtse edities als *editiones principes* beschouwd mogen worden ⁶.

(5) Verschenen in *Dancwerc. Opstellen aangeboden aan prof. Dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn 65e verjaardag*, 1959., p. 208-221.

(6) Dit was wel een substantieel thema van de recensie, die ik in voornoemd artikel aan de uitgave van Dr. van de Graft wijdde. Ik toonde de superioriteit van de leidse tekst t.o.v. de utrechtse aan. Daaruit besloot ik dat de leidse tekst niet herdrukt werd naar de utrechtse, maar naar een vroegere legger (druk- of handschrift?). Ik meen niet dat deze stelling tegengesproken werd. In de voorgaande bladzijden werden mijn stellingen aangevuld van uit andere gezichtspunten.

Wat ik in dit opstel voor onze vriend Enklaar wil proberen, is na te gaan, of die rubricering en die aanduiding der kerkelijke uren beantwoordt aan de structuur van Bertkens passieboekje : aan de structuur van het boekje als geheel en van de delen waaruit het is samengesteld (*a.c.*, p. 210).

1. Een eerste punt van zijn betoog (p. 210-2) betreft de aard zelf van het boekje. Met mij karakteriseert Meeuwesse het werkje als *passieboekje* : dit op grond van de eigenlijke inhoud er van, nl. de getijden der passie, terwijl 'de functie der inleiding ...zo duidelijk is als maar kan: voorbereiden op de overweging van de eigenlijke passie. Er kan geen twijfel aan bestaan, of Bertkens eerste boekje is, zoals het incipit aankondigt, een passieboekje in de strikte zin van het woord' (*a.c.*, p. 212) ⁷.

2. Een tweede punt (*a.c.*, p. 212-5) raakt de waarde, die ik toeken aan de verschillen tussen L en U in zake de *rubrieken* wanneer S. het passieboekje op grond van zijn 'thematische structuur' als *getijden der passie* karakteriseert. Niemand zal er aan denken, dit karakter te ontkennen. De vraag is alleen, hoe men dit herkent. Ik schreef :

Het incipit der passieoefening zegt formeel dat deze is 'geordineert nae dye getyden der heyliger kerken'. Welnu de rubrieken in <U> vermelden nergens deze getijden, zodat men, buiten het incipit, niet eens aan een dergelijk schema zou kunnen denken. Zij geven trouwens ook bijna nergens de rubriek van het gebed, zich enkele malen vergevoegend met de aanduiding 'ghebet'. Nu kan ik moeilijk aannemen, dat dit oorspronkelijk op S.B. teruggaat' (*Ons Geestelijk Erf*, 1956, p. 285).

Het valt te betreuren, dat S. over deze woorden gestruikeld is en ze zo erg in zijn betoog heeft betrokken, ja wellicht de ontwikkeling van zijn bewijsvoering van zijn oorspronkelijke bedoeling liet afbrengen, al beweert hij de authenticiteit van incipit en rubrieken niet te willen beschouwen. Nu herinnert S. mij met uitgebreide eruditie aan het traditioneel schema, 'om zowel de

(7) Deze instemming is voor mij hoofdzaak. S. laat mijn argumentatie gedeeltelijk afhangen van de oorspronkelijkheid van het incipit uit A (p. 211). Feitelijk had ik hieraan geen aandacht gegeven, om alleen de authenticiteit der rubrieken aan te tonen (mijn artikel p. 285). Zie verder. Hoe ik nu het incipit opvat, heb ik hierboven nader bepaald. De woorden '...geordineert ...der h. kerken' zie ik als 'authentisch', omdat ik meen dat de bezorgers der drukjes, die het incipit als geheel opstelden, ze ontleenden aan de 'oorspronkelijke' inhoudstafel, opgesteld door de kopiïsten van *Suster Bertkens boeck*, waarin in hoofdzaak de 'oorspronkelijke' rubriek van de passieoefening opgenomen werd. Men ziet ten slotte waar het op aankomt.

meditaties over het lijden des Heren als de overwegingen van de smarten van Onze Lieve Vrouw te ordenen volgens de getijden' (*a.c.*, p. 212). En inderdaad wat wij daaruit leren, klopt volmaakt met de methode van Z. Bertken, nl. *de stofverdeling der passie in 7 overwegingen*, m.n. de gevangenneming tot de graflegging. En hieruit reeds besluit hij, aanschakelend bij mijn hierboven aangehaalde gedachtengang :

Dat men zonder dit incipit niet aan een indeling volgens de kerkelijke uren zou kunnen denken, is toch beslist onjuist... (*ib.*, p. 212)... Als ook de aanhef van het incipit voor rekening van de drukker komt, dan heeft de man niets anders gedaan dan melding maken van iets wat voor hem evident was. Ook zonder incipit, ook zonder aanduiding van de getijden begreep⁸ alleen uit het schema, alleen uit de thematische structuur van Bertkens passieboekje, dat het volgens het kerkelijke officie geordend was. De Leidse drukker voorzag ook gemakkelijk genoeg zes oefeningen van voorstellingen uit de passie⁹... Het kostte hem niet, houtsneden met zulke geijkte voorstellingen bezat hij reeds¹⁰. Ze zijn ook duidelijk verwant aan de houtsneden (acht in getal) die in de Utrechtse editie de passie in beeld brengen¹¹. Ze vallen, naar mej. Kronenberg reeds opmerkte, geheel binnen het kader van de overbekende illustraties in de devotieboekjes uit die tijd¹² (*ib.*, p. 213-4).

Hoe wij deze woorden ook moeten verstaan, wij willen aannemen dat S. daarmee de authenticiteit van incipit en rubrieken niet in twijfel trekt. En daarom hoeven wij zijn argumetatie ook niet te toetsen; maar uitgaande van de traditie die zijn eruditie in het licht stelde, willen wij juist andersom redeneren : aan-

(8) Men ziet hoe S. bij deze redenering uitgaat van de stelling, dat de druk van Jan Berntsz. (die rubrieken in kwestie mist) oorspronkelijk zou zijn, terwijl Jan Seversz. hem zou overgenomen hebben, mitsgaders toevoeging van de rubrieken op grond van de gemakkelijk te ontdekken 'thematische structuur van het passieboekje'. Ook die voorstelling mogen wij na het voorafgaande ter zijde laten, om alleen aandacht te hebben voor de thematische structuur.

(9) De aandachtige lezer zal wel begrijpen, dat het illustratie-materiaal ons niet er over inlichten kan, of de tekst een passieverhaal is dan wel passiegetijden, of hoe hij gestructureerd is. Uit de tekst weet natuurlijk iedereen dat het over de passie gaat, en dit volstaat om de illustratie te kiezen.

(10) S. verwijst in de voetnoot naar 'een mededeling van Boekenoogen aan Joanna Snellen', p. xxii (nl. haar heruitgave 1924). Hier is blijkbaar een vergissing in het spel. Boekenoogen zowel als Snellen spreken ter plaatse alleen over de titelhoutsnede (: geknielde non - S. Katherina). — Uit onze voorafgaande uiteenzetting is intussen gebleken dat de passie-houtsneden wel degelijk reeds vroeger in het bezit van J. Seversz. waren of althans dat zij oud en versleten waren in 1516, wanneer J. Berntsz. ze zou laten nasnijden. Natuurlijk belicht dit in niets de thematische structuur van het passieboekje.

(11) De vaagheid in deze uitspraak moeten wij niet meer ophelderen na onze bewijsvoering omtrent de afhankelijkheid van U t.o.v. L.

(12) Hoe voelt S. niet dat dergelijke beschouwingen met het getijdenkarakter of de authenticiteit der rubrieken niets te maken hebben? Hij lijkt al te zeer afhankelijk van de gegevens van Kronenberg en van de Graft.

gezien het passieboekje volgens het getijdenschema is opgebouwd, zouden wij daaruit juist besluiten, dat dit schema tot uiting moet gebracht worden, en wel uiteraard, wanneer dit zakelijk uit de tekst zelf niet blijkt, *door incipit en rubriek*. Mijn argumentatie betreft niet de vraag, of de *stofverdeling* over 7 overwegingen deze uit traditionele getijden structuur eerbiedigt, maar wel hoe die stofverdeling bovendien formeel tot getijdenoefening wordt aangewend en hoe de lezer deze geordende stof *als getijden herkent*. Immers S. bewijst overtuigend, dat de passie-indeling in de traditionele passiegetijden overeenkomt met deze uit Z. Bertken's passieboekje. Hij vergeet evenwel één belangrijk punt, nl. dat die traditionele passiegetijden ook telkens het uur van de dag vermelden, waarop een bepaalde passiepericope eens voorviel en nu moet overwogen worden : bv. *Deus homo captus est hora matutina...* (a.c., p. 213). Welnu deze uur-vermelding gebeurt bij Z. Bertken, niet in de tekst, maar alleen in de rubrieken, die S. precies buiten beschouwing wil houden. M.a.w. Z. Bertken's passieboekje valt harmonisch met het traditioneel schema samen, wanneer men *de tekst met de rubrieken* als een oorspronkelijke eenheid van haar hand beschouwt : die twee samen vormen de thematische structuur, en niet de tekst alleen.

Daarom gaat mijn redenering, steunend op de traditie, in een richting, die aan de argumentatie van S. tegenovergesteld is. Zo zou ik deze concrete vraag willen stellen : wanneer men alle incipit en rubriek wegdenkt, waaruit blijkt dan nog de typische getijdenschema van het Passieboekje ? Immers daartoe is de stofverdeling van de passie over een aantal oefeningen toch onvoldoende. In de tekst vinden wij geen ander aanduiding van uur of getijde. Het volstaat in dit verband niet te wijzen op een gevestigde traditie, aangezien deze traditie constant de stofindeling formeel aan een uurschema koppelt. Immers zoals S. aantoot, werd de passie traditioneel volgens de getijden overwogen op het uur waarop de onderscheiden fasen eenmaal plaats hebben gehad. Al zijn gegevens zeggen ons dat deze oefening niet alleen het passieverhaal over een aantal uren (versta : zeven) verspreidt, maar ook formeel, hoe dan ook, het uur aanduidt waarop het passiedeel moet overwogen, resp. waarop het passiefait plaats heeft gehad, hetzij door optelling van de uren : *hora matutina...* binnen de tekst, hetzij door een gelijkwaardige rubriek. M.a.w. de passiegetijden worden, naar de formele eis van hun wezen en naam, gekarakteriseerd niet alleen door een passie-opeenvolging of door hun *passie-thema* (iedere passieoefening doet dat), maar

tegelijk door een uurordening, door hun *tijdsstructuur*¹³. Aldus is niet uitsluitend de stof beslissend, maar tegelijk de uitgesproken combinatie van de stof met het uurschema. Zoals S. zegt: 'Men wil de gebeurtenissen van de passie overwegen op het uur waarop ze eenmaal plaats hadden' (*a.c.*, p. 215). Er is dan ook wel enige dubbelzinnigheid in de woorden, wanneer hij zegt dat, om de aard van haar werkje aan te geven, Z. Bertken geen incipit, geen aanduiding van de uren, nodig had, of dat men zonder incipit enz. het getijdschema kan herkennen.

Hiermee willen wij alleen zeggen: wanneer hij formeel verklaart dat het passieboekje gebouwd is volgens het getijdschema, dan zien wij juist daarin een argument voor de authenticiteit van incipit en rubrieken (globaal gezien) uit de leidse drukken. Aangenomen dat Z. Bertken redactioneel haar tekst uitgewerkt heeft volgens de eis van het getijdschema, kunnen wij niet aannemen dat zij het daarom aan de scherpzinnigheid van haar lezers zou overlaten, eerst de tekst naar zijn inhoud en zijn redactionele structuur (waarover verder) te onderzoeken, om daaruit naar een analogie met het traditionele schema der getijden, te besluiten, dat het ook hier om getijden zou gaan... Neen, de loutere stofindeling der passie in 7 overwegingen, hoe traditioneel ook, is geen voldoende aanduiding voor de lezer, om hierin passiegetijden te herkennen.

3. Een derde punt uit het betoog van S. (*a.c.*, p. 214-221) betreft 'de structuur van de delen waaruit Bertkens passieboekje is samengesteld' (*a.c.*, p. 215).

a. Ik had gewezen op een tweeledigheid hierin, die ik *meditatie* en *gebed* noemde. S. stipt hierbij aan: 'In de meditatie is namelijk niet alleen reeds veel gebed gemengd, ze is bij Bertken altijd een gebed... Men doet dan ook beter niet van meditatie, maar van meditatief gebed te spreken' (*a.c.*, p. 216). Natuurlijk is meditatie gebed, zo men die woorden in hun moderne zin opneemt, maar S. vergeet hierbij de traditionele tegenstelling *lectio, meditatio, oratio, contemplatio*, die elk hun eigen wezen en wetmatigheid hebben, welke we hier wel niet hoeven uit te leggen¹⁴. Voor de zaak zijn we het dan trouwens wel eens, als men zich niet nutteloos aan woorden ergert.

b. Binnen het 'ghebet' wil S. nader onderscheiden het 'gebed van rouwmoedigheid' en het 'mystieke gebed met welbekende

(13) We gebruiken deze termen in aansluiting bij het woord van S. *thematische structuur*, dat inderdaad verraderlijk is...

(14) Vgl. D. URSMER Berlière, *L'ascèse bénédictine des origines à la fin du XIIIe siècle*. (Collection Pax, 8°, I). Paris, 1927, p. 169-233.

themata als : het gewond zijn door de minne enz.' (*ib.*)¹⁵. Zeggen we liever : het eerste gebed behoort tot de *zuiverende* weg (wij noemen het korthedshalve zuiveringsgebed of Z-gebed); het tweede behoort tot het 'innighe leven' (wij heten het 'innich ghebet' of I-gebed). Formeel wijst dit niet op een ontwikkelingsgraad van het geestelijk leven, maar op de inhoud van het gebed, die al of niet mystiek kan beleefd worden. — Zo staat het vast dat de gebedsontwikkeling in Z. Bertken's getijdenoefening in twee momenten verloopt, vooreerst als *oefeninghe*, daarna als *ghebet*, terwijl in dit laatste moment een of twee zielsbewegingen uitgedrukt worden : rouwmoedigheid of vereniging. Terwijl de eerste indeling in twee momenten constant is, lijkt de tweede schommelend¹⁶.

c. Een ander probleem, dat ik te veel uit het oog zou verloren hebben, raakt de *formele kant van de tekst* bij de bepaling van de structuur der delen, m.n. de twee hoofdmotieven: het eerste, het passiemotief: *gheen liden en mach u liden gelijc wesen* (wij noemen dit het P-motief), het tweede over wilsgelijkvormigheid: *u godlike wil ghescie in mi ewelic sonder eynde* (wij spreken van het W-motief). Men moet opmerken hoe Z. Bertken voornoemde motieven niet aanwendt als bepaalde thema's van leerontwikkeling of stofbehandeling, waaraan zij haar kerngedachten zou vastknopen, maar bijna als vastbepaalde, op zich staande, refrains of slagwoorden, die ongetwijfeld kerngedachten in haar vroomheid vormen, maar die toch niet organisch uit de passiebeschouwingen voortvloeien en er logisch en redactioneel mee vervlochten worden. Het zijn gestereotypeerde volzinnen, die een algemenere gedachte samenvatten en die als *clause* van een ontwikkelingsfase telkens aangeschakeld worden. Het is een *redactioneel procédé*.

S. wijst met klem op het functionele van deze motieven. Zij spelen 'bij de geleiding van de oefeningen een voorname rol... Overall waar één van de twee motieven verschijnt, ligt dus een grens : ofwel tussen het meditatieve en het dikwijls hierbij aansluitende rouwmoedig schuldbelijdende gebed ofwel tussen dit laatste en het mystieke gebed. In enkele gevallen fungeert het motief als grens tussen het meditatieve gebed en een deel waarin

(15) De term *mystiek* hierbij te gebruiken is niet zeer gelukkig. Iedereen moet toch weten, dat ook het 'gebed van rouwmoedigheid' mystiek kan zijn, dat ook de mystieken nog berouw hebben...

(16) In dit verband spreekt S. graag van twee- of drieledigheid. Men zal toch toegeven dat de 3 verschijnselen in kwestie onderling niet op gelijke voet gesteld kunnen worden. Er is de tegenstelling *oefeninghe/ghebet*; en binnen het *ghebet* worden soms twee gebedsvormen onderscheiden. Er zijn schakeringen.

de beide andere gebedsvormen vermengd voorkomen. De motieven komen anders gezegd bevestigen, dat er drie gebedsvormen in Bertkens passieboekje te onderscheiden zijn' (*a.c.*, p. 218-9).

Wij menen dat naast deze functionele motieven (als wij die zo mogen noemen) Z. Bertken ook *idee-motieven* aanwendt. Dit zijn kerngedachten, die een gebeds- en levenshouding bepalen. Zo trof ons bij het lezen van de inleidende bladzijden het drievoudig beroep op een evangelische vrouwenfiguur, waardoor de biddende ziel zich bemoedigt om zich naar God te keren in vertrouwen. Wanneer wij hiervan uitgaan, krijgt de inleiding met één slag een zeer logische en redactionele geleiding, die zich door haar eenvoud rechtvaardigt en opdringt. Deze gedachte vormt een scharnier, die de ontwikkeling der stemmingen formeel beïnvloedt en opheft. Wanneer wij nu vaststellen dat wij een dergelijk stemmingen-curve tot driemaal toe aantreffen alleen vóór de metten, mogen wij aan dit idee-motief wel degelijk een *o r d e n e n d e f u n c t i e* toekennen, waardoor dat gedeelte een afgetekende eigen vorm krijgt tegenover de volgende getijden-oefening, en waardoor de drie opeenvolgende curven binnen dat gedeelte een opzettelijke indeling meebrengen. M.a.w. door dit idee-motief wordt enerzijds het inleidend gedeelte van het passieboekje tot aan de metten gekarakteriseerd *als inleiding* tegenover de eigenlijke oefening der 7 getijden, en anderzijds vervalt deze inleiding *in drie opeenvolgende gedeelten*. Dit brengen wij verder in schema.

Door dit idee-motief krijgt het inleidend gebed zijn eigenheid, terwijl in de getijden de gebeden gericht zijn op de toepassing van de overwogen passiestof, gaat het hier om een gebedshouding en -stemming zelf. Nl. het voorbeeld van de evangelische figuur bemoedigt de biddende om zich in vertrouwen naar God te wenden, zodat zij ondanks haar pijnlijk aangevoelde onwaardigheid tegenover de majesteit en weldadigheid Gods toch zal durven tot de Heer spreken. Daarom kan men dit wellicht karakteriseren als *gebed van vertrouwen*, waarin ongetwijfeld kerngedachten uit het zuiverings- en het *innighe ghebet* opgenomen worden.

d. Na deze beschouwingen vervolgt S. :

En nu de dubbele rubricering van de meeste oefeningen in de Leidse editie. Het is er mee gesteld als met de vermelding van de getijden in die uitgave. Ook zonder de tweede rubriek ontgaat de structuur van de oefeningen ons niet. Zij staat altijd op een grens die zich als zodanig reeds onderkennen laat door een der twee motieven, door de overgang van de wij-vorm (in het meditatieve deel) naar de ik-vorm (in de beide andere delen) of door de aanwending van de traditionele terminologie. Is die tweede doorgaans het mystieke gebed aankondigende rubriek niet van Bertken, maar van de drukker afkomstig, dan moeten

we zeggen, dat hij haar overal zuiver geplaatst heeft. Alleen echter als de oefening tweeledig is, brengt de tweede rubriek de structuur volledig tot uitdrukking. In de drieledige oefening maskeert ze die veeleer (*a.c.*, p. 219).

Ons oordeel hierover weze gelijkaardig aan wat we zeiden omtrent de hoofdrubrieken. Immers de structuur en de redactionele clausules enz. maken de bijrubrieken niet overbodig of nutteloos. De biddende lezer zal inderdaad niet allereerst de structurele en redactionele en terminologische compositie der teksten moeten hebben nagaan, om te zien, of en waar hij bv. het rouwmoedig gebed bij de terts enz. kan vinden. Hij raadpleegt daartoe de rubrieken, die een wijs schrijver juist met het oog op de bruikbaarheid en doeltreffendheid zich verplicht weet aan te brengen. Andere détails bespreken we verder.

e. Laten wij nu, gewapend met deze inzichten, de structuur van het passieboekje van dichterbij bekijken. In 1956 schreef ik :

Eén overweging + gebed (die we wellicht het best als 'eersten vesper tijd' kunnen beschouwen); één overweging + gebed 'totten eersten compleet', en daarna de oefeninghen bij de getijden van een vollen dag : 7. Alles samen negen reeksen van overweging en gebed (*Ons Geestelijke Erf*, 1956, p. 285).

Van zijn kant komt S. tot volgend eindbesluit :

Het passieboekje bestaat dus uit een inleidende oefening, acht kruisgetijden en een slotgebed (*a.c.*, p. 221).

Een nieuw onderzoek hiervan kan vruchtbaar zijn. Daartoe onderzoeken wij allereerst de inleiding tot de getijden, daarna de getijden zelf.

A. Inleiding tot de getijden.

Om wille van de overzichtelijkheid geven wij voorop een schema, waaruit de structuur van de inleidende bladzijden moge blijken. Daarna verklaren wij enkele gegevens¹⁷.

(17) De lezer vindt de verklaring omtrent de opbouw van dit schema in onze volgende uiteenzettingen. De regeltelling geschiedt volgens de ug. van Dr. van de Graft, de tekst zelf is naar de ug. van Dr. Snellen. Met < > bedoelen wij aanvullingen, waarvan wij de oorspronkelijkheid in de volgende opmerkingen aantonen.

<i>Behandelde stof</i>	<i>Uitwerking</i>	<i>Rubriek en motief</i>
I. Lof Gods voor de feiten van Jezus' leven van geboorte tot Laatste avondmaal	<p><i>a</i> Oefeninghe : Algemene beschouwing over Gods lofwaardigheid r. 13</p> <p>Bizondere beschouwing : leven en lijden van Jezus</p> <p>a. verwijderde aanloop tot het lijden :</p> <p>1. Menswording van Jezus r. 21</p> <p>2. Geboorte van Jezus r. 40</p> <p>3. Overzicht van openbaar leven r. 49</p> <p>b. nadere aanloop tot het lijden</p> <p>Judas' verraad r. 79</p> <p><i>β</i> Gebed van vertrouwen : my coemt inder gedachtenisse hoe minlic dat ghi ontfinct den rouwe... van maria magdalena r. 105</p>	<p>Een inwendige aenmerckinge der minliker wercken OHJC beghinnende vander gheboorten tot dat aventmael toe...</p> <p>P-motief</p> <p>P-motief</p> <p>P-motief</p> <p>P-motief</p> <p>Een inwendige dancheit int heimelijc stil</p> <p>(geen motief)</p>
II. Over de voetwassing tijdens het Laatste Avondmaal	<p><i>a</i> Oefeninghe omtrent de voetwassing r. 145</p> <p><i>β</i> Gebed van vertrouwen : mij coemt inder gedachtenisse dat cananeusche vrouwen r. 166</p>	<p>< Een inwendige aenmerckinge vol dancheit > vander groote oetmoedige voetwassing ons heren iesu cristi int aventmael</p> <p>(geen motief)</p> <p>< ></p> <p>(geen motief)</p>

III. Na het Avond-	α Oefeninghe	Totten eersten com-
maal: de Dood-	omtrent de Doodstrijd	pleet. Een innige
strijd	r. 185	sprake tot ihesum,
		danckende hem van-
		der droefheit, ghe-
		bet ende sweetinge
		water ende bloet in
		dat hoefken
		(geen motief)
	β Gebed van vertrou-	Een verborgen vu-
	wen : mi coemt inder	rich ghebet sonder
	gedachten dat vrou-	wtspraec van buten,
	ken van samarien	seer begerende tot
		ihesum.
Z-gebed	r. 208.....	(geen motief)
I-gebed	r. 215.....	(W-motief)

1. Het schema onderlijnt zeer drastisch: a) de scherpe indeling van de gebeurtenissen: *vóór, gedurende, na het avondmaal* in drie fasen, zoals deze tot tweemaal toe formeel in de hoofdrubrieken uitgedrukt wordt; de *oefeninghe* van de 1^e fase geeft bovendien in een voorafgaande, zeer evenwichtige en sober opgebouwde, drievoudige beschouwing (telkens afgesloten met P-motief, maar zonder gebed) een algemeen inzicht in het wezen en het leven van de Godmens, die lijden gaat, als een *verwijderde aanloop* tot de passiebeschouwing. Na deze schematische behandeling wordt de *nadere aanleiding* tot de passie uitvoeriger verklaard, nl. *Judas' verraad*, als zijnde het eigenlijk voorwerp der passie-oefening. b) de tweeledigheid in de behandeling van iedere fase: a) een *oefeninghe* over het behandelde feit; β) een gebed, waarin de ziel, naar het voorbeeld van een evangelische vrouwenfiguur (*motiefmatig* aangebracht in elke fase), zich door haar kleinheids- en schuldbesef niet laat afbrengen van haar plicht om God te loven en te danken. Alleen in het gebed van de 3^e fase kunnen we een tweevoudige vorm vinden.

2. Dit schema wordt in de leidse drukken onderstreept door de hoofdrubrieken (bij de 1^e en 3^e fase) en de bijrubrieken (in 1^e en 3^e fase) bij het gebed. Wat is er wel gebeurd met de rubrieken der 2^e fase? De eerste bijrubriek verdient in dit verband onze bijzondere aandacht. Naar de inhoud past het 1e deel er van bij de eerste passus van de volgende tekst: ... *ic ... begeer ... danckbaer te wesen...*, in aansluiting bij de voorafgaande *oefeninghe*; het 2^e deel er van resumeert het tweede stuk van de volgende

tekst, die niet meer in gebedsvorm geschreven is, maar een *oefeninghe* is over de voetwassing. Bovendien valt het parallelisme op in de formulering met andere rubrieken.

Een inwendige danckerheit mit (lees <i>int</i> ?) heimelijc stil	Een verborgen vurich ghebet son- der wtspraec van buten, seer be- gerende tot ihesum (bijrubriek III. β).
< een inwendige <i>aenmerkinge</i> vol danckerheit > vander grootte oetmoedige voetwassin- ge ons heren iesu cristi int a- vontmael	Een inwendige aenmerkinge der minliker wercken ons heren JC., beghinnende vander gheboorten tot dat avontmael toe (rubriek I) Een innige sprake tot ihesum, danckende hem vander droef- heit... (rubriek bij III).

Uit dit alles besluiten wij dat de betwiste rubriek een verschrompelende versmelting is van de bijrubriek vóór het gebed na *oefeninghe* I en van de hoofdtribriek vóór de *oefeninghe* II over de voetwassing (tussen < > geven wij de gissing voor de weggevallen woorden; cursief gedrukt zijn de woorden die niet in het 1° deel voorkomen).

Ten slotte aangezien wij bij de 1° en 3° fase een bijrubriek vóór het gebed van vertrouwen vonden, hebben we alle reden om te veronderstellen, dat ook de 2° fase oorspronkelijk bij Z. Bertken een dergelijke bijrubriek bood. Zij zal gestaan hebben bij r. 166, waar de ik-vorm inzet: *Och, ic ongevallich verwerpelinc, die armoede versmaet hebbe*¹⁸...

3. Aangaande de clause-motieven, waarvan Meeuwesse het belang aantoonde, stellen wij het procédé-matig gebruik vast van het P-motief in I, *oeffeninghe* en van het W-motief in III, gebed. Ieder motief ontbreekt in II en in III, *oeffeninghe* en Z-gebed. Wij menen, dat deze afwezigheid moet verklaard worden uit de aard der zinnen, waarmee die gedeelten afgesloten zijn en die in zich reeds een clause-karakter dragen, en dus een gestereo-

(18) Een kopiist/zetter is wellicht verantwoordelijk voor de verminking der rubrieken, omdat hij de inleidende beschouwingen vóór de 'eersten compleet' als eenheid opvatte en in deze eenheid de tweeledigheid, die hij elders doorgevoerd zag, ook inbracht, enerzijds door de versmelting van de bijrubriek uit de 1° fase met de hoofdtribriek uit de 2° fase, anderzijds door het schrappen van de bijrubriek uit de 2° fase. In feite is door deze bewerking de tekst onder de huidige éne bijrubriek die alleen het gebed kan aangeven, een hybridische opeenvolging geworden van *ghebet, oefeninghe, ghebet*. Wanneer Meeuwesse zijn principes en inzichten over de structuur van het passieboekje doorgedacht had, zou hij zeker tot deze ontdekking gekomen zijn.

typeerde clause kunnen missen. Bv. gebed bij I: *O milde god, de aerde is van uwer barmherticheit vol* (r. 144).

4. In de 3^e fase kunnen wij voor het eerst de twee vormen van gebed onderscheiden, het Z- en het I-gebed, waarop S. wees. De bijrubriek komt evenwel tussen beide gebeden te staan. Aan gezien het Z-gebed zonder motief eindigt, kan de inschuiving niet gebeurd zijn op grond van het motief, zoals S. suggereert. Wij gissen dat Z. Bertken het (zeer korte) Z-gebed, redactioneel afgetekend door de overgang van de wij- naar de ik-vorm, aan gevoeld heeft als nauw aansluitend bij de *oefeninghe* (zonder enig motief), zodat zij hierin een eenheid zag, terwijl zij het tweede deel pas hierna liet aanvangen en aanduidde door de bijrubriek hier te plaatsen. Aldus is deze plaats niet logisch ver antwoord, maar wel emotief.

5. Eerst in de rubriek van de 3^e fase geeft de leidse druk een vermelding, die aan de getijdenstructuur herinnert: *totten eersten compleet*. Het traditionele kader van de 7 getijden verdeelt de passiestof, van af de gevangenneming, over 7 uren, aanvangend met de metten. Dit in aansluiting bij het bijbelvers: *Septies in die laudem dixi tibi* (Ps. 118; 164), zoals bv. Ps-Beda uitdrukkelijk vermeldt (*Ons Geestelijk Erf*, 1942, p. 206). Maar in feite is de passie reeds lang vóór de metten begonnen. Daarom moest het voorafgaande in een inleiding worden vermeld: zo werd het zevenvoudig getijdenkader doorbroken en uitgebreid, bv. met een 'eersten compleet', terwijl het eigenlijk getijdenschema, aanvangend met de metten, voor de passiefeiten van af de gevangenneming te middernacht aangewend bleef. Hiervan vinden we een getuigenis bij Ps-Beda (*a.c.*, p. 208), bij Ludolphus enz. De passiestof werd overwogen nog vóór het eigenlijk getijdenschema, maar de redactionele structuur van de inleiding werd behouden. Vrij algemeen werd de doodstrijd, gezien als onmiddellijk begin der passie, in de 'eerste compleet' behandeld: dit kan slechts *reductive* een getijde genoemd worden, wijl het als inleiding blijft beschouwd worden. Ter inleiding hiervan werden de voorafgaande omstandigheden in een bondige samenvatting weergegeven (zie *Beda* t.a.p.). Men begrijpt evenwel de neiging, om aan deze omstandigheden geleidelijk meer aandacht te geven, of zelfs aan een of meerdere markante gebeurtenissen een afzonderlijke beschouwing te wijden. Zo heeft Z. Bertken de beschouwingen van de aan de doodstrijd voorafgaande feiten breed laten uitdeinen, en in een tweevoudige golf, waarin zij de stof tweeledig behandelde, zodat wij drie fasen in de inleiding ont-

dekken : *vóór het avondmaal, het avondmaal, de doodstrijd*. Het is dan ook begrijpelijk dat zij de structuur van de aldus weids opgezette maar ook uitzonderlijk lange inleiding (zo wat een derde van het boekje) moest aangeven met passende rubrieken, in aansluiting bij en als uitbreiding van de reeds traditionele rubriek : *'totten eersten compleet'* ¹⁹.

B. De eigenlijke getijden.

De eigenlijke oefening der getijden in strikte zin, die de gebedsoefening van één volledige dag bepalen, vangt aan met de metten en loopt tot de completen. De beschouwing van de tekst brengt ons tot analoge inzichten als hiervoren. Wij plaatsen een schema voorop, dat uiteraard gebaseerd is op de indeling volgens de 7 getijden en de twee- (drie-)ledige structuur van ieder getijde zoals wij dit hierna zullen verklaren en rechtvaardigen.

	<i>Indeling</i>	<i>Rubrieken</i>
I. Metten :		
a. oefeninghe	r. 253	Een inwendighe oeffeninghe te metten tijt vander vangenisse, leydinghe... ende bespottighe ons heeren J.C.
geen motief		

(19) Men ziet hieruit hoe Z. Bertken het persoonlijke en het traditionele heeft weten te verenigen. Het was haar eigen vinding, wanneer zij het leven van Jezus van zijn Menswording af tot aan de gevangenneming in 3 fasen onderbracht en daarin als leitmotiv van het gebed de beschouwing ener evangelische vrouwenfiguur uitkoos (ook in de eerste compleet) : alles werd voor haar één enkele inleidingsoefening in een drievoudige golfslag. Anderzijds volgde zij de traditie, door de doodstrijd als rechtstreekse voorbereiding op de passiestof der getijden (gevangenneming) te reduceren tot het getijdenschema : *totten eersten compleet*. Deze complexiteit heeft de kopiist/zetter niet meer ingezien (zie p. 31, n. 18). Dit herontdekt te hebben laat beter de literaire persoonlijkheid van Z. Bertken erkennen.

P.S. — Wij menen de historische verklaring van het *primum completorium* gevonden te hebben in een aandachtige lezing van de voornoemde Ps. - Beda (PL. 94, c. 562). Na de *praefatio*, onder de hoofding (is deze authentisch of van een latere kopiist, om het even : de tekst zelf zonder *primi* is betekenisvol) *Meditatio completorii*, begint de tekst : *Primo igitur a completorio est incipiendum...* om te vervolgen : *Secundo hic cogitabis... Postea cogita...* Wie nuchter lezen kan, vertaalt al dadelijk : *Vooreerst dus moeten wij met (van af) het completorium beginnen...* Ps. - Beda kent dan ook geen tweede completorium. Zijn getijden gaan van Completorium tot Vespers : zeven in getal. Helaas, men las : *van af het eerste completorium* (de fout vinden we al bij Ludolphus...). De term zelf heeft dan ...creatief (versta : misvormend) gewerkt...

- b. gebed : Z-gebed : Een devote ende vuerige be-
 W-motief geerte tot Ih.
 I-gebed :
 W-motief
- II. Priemen :
- a. oefeninghe r. 388 Te priem tijt. Een inwendich
 P-motief beclaghē met medeliden, hoe dat
 onse heere ihesum voer Pilatus
 ende herodes gebrocht wort ende
 begheert werden (?) vander io-
 den te cruce
- b. gebed : Z-gebed : Ghebet < ? >
 W-motief r. 446
 I-gebed :
 W-motief r. 468
- III. Terts :
- a. oefeninghe r. 498 Te tercie tijt. Een inwendige
 P-motief beclaginghe met medeliden van
 dat Jh. gegeesselt... wert, dragen-
 de dat cruys op zijn scouderen
- b. gebed : Z-gebed : Tot Jhesum een vuerich ghebet
 W-motief r. 542 met beclagen ende berou onser
 grooter ondancberheit
- IV. Sext :
- a. oefeninghe : r. 600 Te sexte tijt. Een devote an-
 geen motief merken van binnen tot ihesum,
 hoe hi anden cruce genagelt
 wort...
- b. gebed : Z-gebed : Minnende dancbaryghe <quel-
 P-motief r. 624 luynghe ?> of begheerte mit ghe-
 I-gebed : bet tot ihesum
 W-motief r. 633
- V. Nonen :
- a. oefeninghe : r. 662 Te noen tijt. Een swigende
 P-motief inwendyghe oeffeninghe tot ihe-
 sum, in den cruce... bitteren doot
 stervende
- b. gebed : I-gebed : r. 709 Gebet Een vuerighe be-
 W-motief geerte tot ihesum met dancbaer-
 heit (al swigende)

VI. Vesper :

- a. oefeninghe : r. 729 Te vesper tijt. Een inwendighe
geen motief oeffeninge... hoe dat ihesus van-
den cruce gedaen wordt ende
van sijnder moeder... beclaecht
- b. gebed : Z-gebed :
geen motief r. 754
I-gebed :
geen motief r. 761

VII. Completen :

- a. oefeninghe : r. 793 Te completen tijt. Een devote
geen motief oefeninge tot ihesum, als hi be-
graven wert van sinen vrienden.
- b. gebed : I-gebed :
W-motief r. 812
- Slotgebed : Gebet
W-motief r. 827

Omtrent de gebeden staan wij voor een drievoudige moeilijkheid : ofwel ontbreekt de bijrubriek of wordt op een onregelmatige plaats ingelast, ofwel ontbreekt een of ander gebedsvorm, ofwel hebben de delen geen clausules. Meeuwesse resumeert de wisselende toestand der gebeden als volgt :

Soms sluit dit mystieke gebed onmiddellijk aan bij Bertkens rouwmoedige schuldbelijdenis. Soms ontbreekt deze laatste en volgt het dus direct op het meditatieve gebed. De oefening kan dus drieledig, maar ook tweeledig zijn. In de meeste oefeningen zijn de grenzen tussen de gebedsvormen scherp getrokken, in enkele slechts is dat niet zo. Eén keer is het mystieke gebed opgenomen in de rouwmoedige belijdenis van eigen zonden, eenmaal doet zich het omgekeerde voor, terwijl in een derde geval de belijdenis van eigen zondigheid geleidelijk overgaat in het mystieke gebed (resp. in de inleiding en de oefeningen bij de tertsen en de primen) (*a.c.*, p. 216).

Van deze feiten geeft S. geen verklaring. Anderzijds menen we dat de bijrubrieken hun waarde hebben, omdat zij door de teksten zelf gepostuleerd worden en zij ons dan ook over de teksten inlichten. Hetzelfde geldt van de clausules. Laten wij de teksten onderzoeken.

I. Bij de metten komen de 2 gebedsvormen voor. L geeft een passende bijrubriek, maar geplaatst tussen de twee. Deze voor ons bevredigende plaatsing vinden wij tweemaal in de getijden (zie hiervoor in de inleidingsoefening). Het is een feit,

dat telkens slechts één bijrubriek voorkomt, of er één dan wel twee gebedsvormen aanwezig zijn. We stellen anderzijds vast dat in beide voornoemde gevallen de *oefeninghe* geen motief biedt. Daarom vermoeden we dat Z. Bertken in deze teksten het Z-gebed aanvoelde als nauw verbonden met de *oefeninghe*, zodat zij geen motief aanbracht en ook geen bijrubriek. Zo schreef zij haar éne bijrubriek ter aanduiding van het gebedsgedeelte pas boven het I-gebed.

II. Priemen: zowel U als L geeft vóór het Z-gebed de bijrubriek kortweg: *Ghebet*. Daar wij deze bondigheid reeds in L aantreffen, is het vermoeden gewettigd, dat deze juist de aanleiding voor U was, om ze over te nemen. M.a.w. U vond in zijn legger (de vroegere, nu verlorene druk van L) de rubrieken en bijrubrieken, maar liet veel weg wegens zijn drang naar bondigheid. Wanneer Meeuwesse meent dat hier 'de belijdenis van eigen zondigheid geleidelijk overgaat in het mystieke gebed', is hij niet meer consequent met zijn eigen stelling. Wij hebben toch 2 maal een clause-motief (r. 468 en 495). Hoe moeten wij de overgangszin tussen Z- en I-gebed lezen? De uitgave leest:

... wilt mi van binnen leren, stueren, door u godlike genade selve wercken, dat u godlike wil geschie; want al mijn begeerten daer na dorsten met groten verlangen, als ic aenmercke, hoe arm, hoe seer versmaet, in hoe veel droefnissen dat gy, sachtmoedige heer, in deser ellendiger werelt om onsen wil gheweest hebt, al onse lasten dragende tot inder bittere doot. Als ic u minne tot ons aldus barnende voele, wat vroechede mach mi in desen dale der tranen dan lusten... ?

Wanneer de woorden *want... verlangen* bij de vorige zin de clause laten aansluiten, zien we hoe, in de daarop beginnende volzin, alles zich schikt tot een brede aanloop tot een affectieve ontlading eigen aan het I-gebed:

...dat u godlike wil geschie, want alle mijn begheerten daer nae dorsten met groten verlangen.

Als ick aenmercke, hoe...

als is u minne tot ons... voele...,

wat vroechede mach mi... lusten, daer... ?

III. Na de *oefeninghe* van de terts komt een uitgebreid Z-gebed, besloten met P-motief, maar formeel geen I-gebed. Meeuwesse meent dat de rouwmoedige belijdenis opgenomen wordt in het mystieke gebed. Wij zien hoe het *berou onser groter on-*

dancberheit van het begin tot het einde tot uitdrukking komt. Wij kunnen vermoeden dat deze zeer lange gemoedsuiting Z. Bertken's behoefte aan gebed reeds verzadigd had, zodat een I-gebed onnodig bleek.

IV. De *oefeninghe* bij de *Sext* eindigt (r. 624) zonder motief. Het lijkt wel dat de slotzin, die het *W*-motief suggereert (...*ende syn uwen wil onderdanich*), dit in feite nutteloos maakt. Daarop volgt het *Z*-gebed, duidelijk afgetekend door de *ic*-formule en eindigend met het *P*-motief. Voor de tweede maal vinden wij hier de éne bijrubriek *tussen* beide gebedsvormen. Zie onze redenering bij de metten.

V. Na de *oefeninghe* van de *nonen* (met *P*-motief) volgt het éne I-gebed met, volgens L, de bijrubriek : *Gebet. Een vuerighe begeerte...* Tekstkritisch is er iets niet in de haak met dat 'gebet'. Maar hoe corrigeren? Er is één gebed als antwoord op de kruiswoorden en het sterven van Jezus, dat wij het best als I-gebed vol deemoed (*wilt mi niet versmiden om mijn grote onwaerdicheit...*) kunnen karakteriseren. Wegens de emotionele aansluiting viel het *Z*-gebed weg.

VI. Na de korte *oefeninghe* (zonder motief) der *verspers* volgen, eveneens kort, een *Z*-gebed (zonder motief) en een I-gebed. Deze driedeligheid is herkenbaar op grond van de inhoud, terwijl de eigenlijke clausules ontbreken. Alleen het I-gebed eindigt in een volzin, die uiteraard clausule-matig is : *wilt mi... daer toe voegen, dat ic... mach... loven... u onbegripelike... godlike wardicheit, eewelic sonder eynde. Amen.* — De vorige delen eindigen met dusdanig affect geladen volzinnen, dat hieruit spontaan het volgend gebed opwelt, zodat een clausule de gemoedstemming zou breken. Dit laat ons zelfs toe te zeggen, dat deze organische eenheid van gevoelsuiting het (oorspronkelijk) ontbreken van de bijrubriek verklaart.

VII. De *oefeninghe* der *Completen* besluit met een clausule-matige volzin : ...*ende singen vrolike sangen van hogen love, eewelic sonder eynde* (r. 812). Wanneer deze met dergelijke verhevenheid van gedachte eindigt, welt hieruit spontaan een I-gebed, zodat een *Z*-gebed ongepast lijkt. Ontbrak daarom eveneens de bijrubriek oorspronkelijk? Best mogelijk.

De laatste tekst, door de rubriek aangegeven als *Ghebet*, kunnen wij met Meeuwesse aanzien als het besluit der ganse getijdenoefening. Het is ook naar zijn inhoud trouwens duidelijk een slotgebed (*a.c.*, p. 221).

Uit onze verklaringen menen wij de volgende conclusies te mogen trekken.

1. Het passieboekje bestaat uit: a) een uitvoerige inleiding die redactioneel door Z. Bertken in drie fasen is uitgebouwd, maar die blijkbaar onder de invloed der door kopiist/zetter verminkte rubrieken uiteengevallen is, enerzijds in een inleidende beschouwing (met *oefeninghe* + gebed, waarin de 2^e fase, *oefeninghe* en gebed, aangeschakeld werd), anderzijds in een voorbereidende oefening, die reductive in het getijdenschema werd opgenomen met *oefeninghe* en gebed (*totten eersten compleet*); b) de eigenlijke 7 getijden; en c) het slotgebed.

2. De hoofd- en bijrubrieken, zoals zij in L voorkomen, zijn, globaal genomen, oorspronkelijk en hebben hun organische functie. De bijrubriek werd principieel bedoeld ter aanduiding van het gebed na de *oefeninghe*, waaruit de tweeledigheid in de uitwerking van iedere getijde rubricaal moest aangegeven worden. Het gebed heeft fundamenteel een tweevoudige golfslag, die wij als uiting resp. van het zuiverende en van het innige leven kunnen beschouwen. Een dezer twee kan wegvallen volgens de gemoeds- en inhoudsintensiteit der *oefeninghe* of de gevoelsontlading in het eerst voorkomend gebed. Naar gelang van de organische verbondenheid van het gebed met de voorafgaande *oefeninghe* kan het verband tussen de *oefeninghe* en het gebed zo nauw zijn dat de bijrubriek verlegd wordt tussen Z- en I-gebed of zelfs helemaal wegvalt.

3. Zo zien wij dat Z. Bertken tegelijk haar werkje literair planmatig wilde opbouwen (klare indelingen, bewuste opeenvolging van ontwikkeling en gemoedsuiting, redactionele middelen) en toch spontaan het ritme van haar gedachten- en gemoedsleven opvolgde, om de drang der innerlijke bewogenheid te volgen. Juist daardoor vinden wij in haar schrijftrant een gelukkige verbinding van literaire vorming en vrije natuuruiting, waaruit een menselijk en literair temperament naar voren treedt, dat wij waarderen kunnen.

Antwerpen, April 1960